

ŠTO “SVI ZNAJU” I ŠTO JE “SVIMA JASNO” GLEDE RATA U BOSNI I HERCEGOVINI

Niz, dakle, tvrdnji o “dvostrukoj agresiji, najvećoj žrtvi i uskraćenoj zaštiti”, kao temeljnim značajkama rata u BiH, pokazao se kao konstrukt izgrađivan na pogrešno tumačenim i u krivome svjetlu prikazivanim realnim činjenicama

Mladen Ančić

UŽUSTRIM POLEMİKAMA KOJE SU SE SVOJEDOBNO vodile u hrvatskoj javnosti oko pitanja kako je počeo rat između Bošnjaka-muslimana i Hrvata 1993. godine važnu je ulogu igrala i prof. dr. V. Pusić, znanstvenica i političarka kojoj je to bila jedna od omiljenih tema u javnim istupima, podjednako u vrijeme dok je još istupala samo u ulozi znanstvenika kao i onda kada se odlučila profesionalno baviti politikom. U jednom takvom (pisanom) istupu vrlo je znanstvenica/političarka, između ostaloga, izrekla i ovo: “**Nema nikakve dvojbe** da je Tuđmanova politika prema Bosni i Hercegovini u proteklom desetljeću bila destruktivna i negativna za Bosnu, za Hrvate u Bosni i za Hrvatsku. **Svima je to jasno, svi to znaju** ...”¹ Dakako, nedvojbeno je činjenica da je politika dr. F. Tuđmana prema BiH bila “destruktivna i negativna” za **jednu viziju budućnosti** te zemlje, da je bila “destruktivna i negativna” za **neke Hrvate** u toj zemlji, i da je imala negativne reperkusije za Hrvatsku **kakvu zamišlja i želi prof. dr. V. Pusić**.² **Citirani je, dakle, izričaj tipična politička floskula – on interpretira povijest u skladu s vlastitim, partikularnim političkim idejama i ciljevima, i tomu želi dati privid “općeg znanja”, notorne činjenice, neće-**

ga što je “svima jasno” i što “svi znaju”. No, izjava je prof. dr. V. Pusić tek dio cjelovita političkog mita, “zamišljenoga objašnjenja jednog političkog trenutka”³ u ovom slučaju *master-mind* plana po kojemu su dr. F. Tuđman i S. Milošević četiri godine vodili fingirani rat na dijelu teritorija bivše SFR Jugoslavije. Taj je rat, objašnjava dalje ovaj mit, bio fingiran utoliko što su se dvojica političara još u ljeto 1991. godine dogovorili kako će on okončati, no te su im četiri godine trebale kako bi “trajno” učvrstili svoju vlast. Ne treba biti prevelikih sposobnosti pa zaključiti kako nešto u ovome “objašnjenju” nije kako treba – odugovlačiti četiri godine ratnoga stanja, potrošiti silne tisuće ljudskih života, neprocjenjivu društvenu energiju i golema materijalna dobra, za ostvariti ciljeve koji su se mogli postići jednostavnijim putem i bez svih tih gubitaka – pretpostaviti, dakle, takvu neracionalnost dvojice političara koji su se uspjeli održati na vlasti praktično cijelo jedno desetljeće, ipak zahtijeva preveliku logičku “petlju”, pravi ali i neizvodivi intelektualni *salto mortale*.

No, koliko god bio racionalno neodrživ i neuvjerljiv, **mit o ratu “dogovorenom u Karadordevu”** daleko je od toga

¹ Citirano prema Lučić, 2003, 35.

² Treba li ovdje uopće naglašavati da su “vizije budućnosti”, unatoč novijoj praksi tribunala u Haagu, koji sve više liči na sudbenu instancu koja se upušta u političke kvalifikacije i na njima temelji presude, još uvijek domena političkih sloboda. Pitanja koji su to Hrvati iz BiH bili oštećeni, a kojima je hrvatska politika prema toj zemlji tijekom 90-ih donijela korist, odnosno o kojim je skupinama riječ i koja je njihova veličina, daleko je od toga da bi bilo jasno.

³ Tako političke mitove definira Girardet, 2000, 207. U takvu se definiciju posve uklapa sve ono što je Lučić, 2003, zorno pokazao o “dogovorima iz Karadordeva”.

da bi bio jedini koji "objašnjava" rat(ove) na teritoriju bivše SFRJ iz prve polovice 90-ih godina 20. stoljeća. Postoji, zapravo, cijeli splet šarolikih mitova koji objašnjavaju početak rat(ov)a, njegov (njihov) tijek, ali i rezultate, dakako uvijek u skladu s ovakvim ili onakvima interesima i ciljevima pojedinih, partikularnih skupina (cijelih nacija, političkih stranaka, različitih grupa, itd. itd.). Većina tih mitoloških objašnjenja ima za cilj pokazati da je ona "druga strana" (bilo da je riječ o protivnicima u ratu, ili o političkim protivnicima, koje se diskvalificira stigmom krivnje za rat) kriva za početak sukoba. To, pak, uglavnom ide za stvaranjem dojma moralne superiornosti, ali i opravdanja za sve što je "naša" strana počinila tijekom sukoba. Takvi su, dakle, mitovi postali sastavni dio diskursa o zbivanjima iz prve polovice 90-ih protekloga stoljeća, kako onoga koji se želi prikazati kao znanstveni, tako i onoga otvoreno politički pragmatičnog. **U ovoj, dakle, prigodi namjeravam upozoriti na narav i važnost takvih intelektualnih konstrukcija, jednostavnih "objašnjenja" povijesnih gibanja iz prve polovice posljednjega desetljeća prethodnog stoljeća, "objašnjenja" koja su na različitim stranama dobila status onoga što "svi znaju" i što je "svima jasno" te se na taj način pretvorila u prave političke mitove.** Ovaj tekst stoga nije ni zamišljen kao povijesni prikaz tih zbivanja, on zapravo ima posve druge ambicije – želim pokazati kako se kroz (re)konstrukciju nedavnih, predratnih i ratnih zbivanja, stvara narativna podloga objašnjenjima aktualnih odnosa i rasporeda političke moći, odnosno zahtjeva za njihovom redefinicijom i promjenom, i koliko uspjeha takvi pothvati imaju na različitim stranama. **Navedeni je mit o "dogovorenom ratu" upravo izvrstan primjer interpretacije nedavne prošlosti kao podloge aktualnim političkim ciljevima** - njega su prof. dr. V. Pusić i njezini politički sumišljenici u Hrvatskoj koristili kao objašnjenje zahtjeva za promjenom vlasti u Republici Hrvatskoj tijekom 90-ih godina, a nakon 3. srpnja 2000. godine, nakon pobjede na izborima, i kao objašnjenje zašto bi bilo loše ako HDZ ponovno preuzme vlast; postavka je o "dogovorenom ratu" prihvaćena i u bošnjačkim političkim krugovima, a odatle se prenijela i u javno mnijenje, ponajprije stoga što je ona vrlo prikladan način prikriivanja pitanja odgovornosti bošnjačke političke elite za vlastite prosudbe i eventualne pogreške.

Izvanrednu ilustraciju šarolikoga mnoštva mitova, manje ili više pedantno i vješto izgrađenih zamisli (cjelovitih konstrukta) o tomu što je i kakav je bio rat u BiH, pruža **Zbornik radova s okrugloga stola Karakter rata u Bosni i Hercegovini 1992.-1995., tiskan u nakladi, u najmanju ruku, neobične institucije – "Naučnoistraživačkog instituta 'Ibn Sina' Sarajevo"**.⁴ Ta je nevelika knjiga, osim po nakladniku, neobična iz još nekoliko razloga – iako je riječ o *Zborniku radova*, iz pregleda je sadržaja nemoguće utvrditi tko su autori priloga, jer oni tamo nisu navedeni (autor je naveden tek na početku svakoga teksta); propratne su bilješke, fusnote, numerirane vrlo zagonetno - u nekim tekstovima numeracija kreće od broja jedan, bilješke u prilogima fra L. Markešića i F. Muslimovića su numerirane kao da se radi o jednom tekstu (str. 31-65), dočim od priloga prof. dr. K. Trnke (str. 68) do kraja *Zbornika* numeracija teče kontinuirano, kao da se opet radi o jednom tekstu;⁵ tiskani tekst ima golemo mnoštvo tipfelera, dok je, neovisno o tomu, jedan dio autora u svojim prilogima ostao gotovo na granici pismenosti. No, unatoč svim tim neobičnostima *Zbornik* je dragocjen jer donosi sučeljene vizije toga što je bio rat u BiH iz kuta i pera Bošnjaka-muslimana, Hrvata i Srba. I jedni, i drugi i treći operiraju cijelim nizom konstrukta izgrađenih na krajnje selektivnom odbiru činjenica, za koje, međutim, očigledno predmnijevaju da ih **svi znaju** i da su **svima jasne**.

Tako se, primjerice, **svi autori priloga u Zborniku Bošnjaci-muslimani slažu glede toga da je rat u BiH bio agresija dviju susjednih država, s ciljem uništenja (političko-subjektiviteta) države Bosne i Hercegovine, odnosno istrebljenja bošnjačko-muslimanske populacije ("najveće žrtve" rata), a da je pri tomu izostala "zaštita" koju je bila "dužna" pružiti međunarodna zajednica.**⁶

Pokušamo li ovako formulirani niz tvrdnji raščlaniti pokazat će se da one tvore klasičan primjer zaokružena političkog mita. Polazeći od prve tvrdnje valja svakako naglasiti temeljnu postavku: da bi "država Bosna i Hercegovina" bila uništena ona bi prije toga morala biti konstituirana i stvarno djelovati, o čemu je ponešto čak i pokušao reći jedan od

4 Puni naslov knjižice tiskane u nakladi od svega 300 izvoda glasi: *Karakter rata u Bosni i Hercegovini 1992.-1995. Zbornik radova, okrugli sto, Sarajevo 20.11.2001.*, Sarajevo 2002.

5 Formalne značajke, odnosno nevjestost uredništva *Zbornika* u stvarima koje se tiču forme cijele publikacije, jasno govore da ljudi iz "Naučnoistraživačkog instituta 'Ibn Sina' Sarajevo" očigledno nemaju baš puno toga što ih vezuje za "znanstvenoistraživačku" djelatnost. Ponuda, pak, knjiga koje su izašle u nakladi "Instituta" (uglavnom se radi o prijevodima djela s perzijskoga jezika, posvećenih islamu, a među njima se mogu naći i pisma imama Homeinija) upućuje na zaključak da je riječ o institucionalnom paravanu za promidžbeno djelovanje skupina ili institucija iz Irana.

6 Samo kao primjere vidi Muslimović, 2002, 56; Trnka, 2002, 69; Softić, 2002, 89, itd. itd. Poseban slučaj, vrijedan detaljnije analize, jest Poprzanović, 2002, koji već u naslovu ističe krajnje neobičan, da ne kažem besmislen, pojam "totalicid", koji u sebi sadržava, prema autoru, etnocid, kulturocid, sakrocid, i razne druge "-cide". Autor čak operira i nekim statističkim podacima za koje, dakako, ne daje nikakve informacije o vrelima i autoritetu koji stoji iza njih. No, svakako je najzanimljiviji dio dugački popis okrutnih postupaka "agresora" prema Bošnjacima-muslimanima – isti takvi okrutni čini, name, na drugim se stranama pripisuju, pa i dokazuju i za Bošnjake-muslimane u odnosu na Srbe i Hrvate. Poprzanovićev popis temelji se, kako sam on to kaže, "na iskazima preživjelih" (kao uostalom i u slučaju sličnih tvrdnji na srpskoj ili hrvatskoj strani), a autoru čak nije ni palo na pamet da bi te iskaze trebalo eventualno koroborirati, jer ionako "svi znaju" i "svima je poznato" kakvi su bili "agresori".

sudionika okrugloga stola. Naime, dr. S. Softić u svome prilogu polazi od stava stručnoga tijela koje se nazivalo "Arbitražna komisija Konferencije o Jugoslaviji", a koji se svodi na to da "jedan entitet konstituira državu" onda kada se radi o "zajednici koja se sastoji od teritorije i stanovništva koji podliježu organiziranoj političkoj vlasti, kao i da takvu državu karakterizira suverenost", pri čemu su "efekti međunarodnog priznanja države čisto deklaratorni".⁷ Kada, međutim, pokuša primijeniti takvu definiciju na slučaj Bosne i Hercegovine, dr. S. Softić može navesti samo to da je "Republika Bosna i Hercegovina priznata kao država 6. aprila 1992. godine", da je taj čin bio "puko priznanje činjenice njenog postojanja", i potom razglabati nebulozne teorijske postavke izvedene iz, u ovome kontekstu posve irelevantne, tvrdnje da "državnost Republike Bosne i Hercegovine seže u historiju najmanje onoliko koliko i državnost onih koji je osporavaju".⁸ No, stvarnost je u trenutku međunarodnoga priznanja u travnju 1992. bila posve drugačija - **BiH nije imala zajednicu "teritorija i stanovništva" podložnoga "organiziranoj političkoj vlasti"**, čak ni u onome smislu kako je to predviđao ustavni poredak kakav je bio na snazi dok je još BiH tvorila dio SFR Jugoslavije. Proces raspada struktura državne vlasti (u smislu jedinstvene "organizirane političke vlasti") u okviru SR BiH okončan je još krajem 1991. godine – ustavom predviđeno uređenje nestalo je u trenutku proglašenja i početka realnoga funkcioniranja "srpskih autonomija", a dalji korak u tome pravcu učinjen je proglašenjem "Hrvatske zajednice Herceg-Bosna". **Središnji republički organi nisu krajem 1991. godine bili u stanju kontrolirati državne organe prisile** (policijske snage niti snage Teritorijalne obrane, a da ne govorimo o vojsci, JNA) **na više od polovice "državnog teritorija", a i tamo gdje su navodno kontrolirali stanje došlo je do stvarnoga raspada sustava**, pogotovu kada su već počeli sukobi u proljeće 1992. godine.⁹

Dakako, ove tvrdnje ne impliciraju detaljne ustavno-pravne raščlambe, niti način kako je ovakvo stanje nastalo,¹⁰ već opisuju realnost na teritoriju koji je u travnju 1992. međunarodno priznat kao zasebni državni organizam. Priznajući takvo faktično stanje, "međunarodna zajednica" je još prije priznanja postojanja zasebnog državnog teritorija otvorila proces pregovaranja s ciljem uređenja političkih prilika i ustrojavanja stvarne državne vlasti. Na tim su načelima pregovori, uz simultane ratne operacije, i okončani sporazumom u Daytonu u jesen 1995. godine. Tada postignuti sporazum tretirao je Bosnu i Hercegovinu kao teri-

torij na kojemu tek treba uspostaviti državnu organizaciju, posve u skladu sa stvarnim stanjem. Zaključak koji iz ovoga slijedi jednostavno je negativno odrediti – **rat doista nije vođen s ciljem uništenja "države BiH", jer ona u trenutku izbijanja rata nije ni postojala**. Što su, pak, bili stvarni ciljevi upletenih čimbenika, jesu li oni bili iole čvrsto određeni, ili su se političke elite pridržavale tek labavo postavljenih osnovnih ideja vodilja, prisposobljujući javno postavljene i deklarirane ciljeve aktualnim prilikama i potrebama održavanja vlastitih pozicija, tek treba utvrditi savjesnom i pozornom raščlambom. Među osnovnim idejama kojih se pridržavala srpska strana od početka krize, dakle još od 1991. godine, praktično sve do trenutka u kojem nastaju ovi redovi, svakako valja uočiti ideju sprječavanja konstituiranja bilo kakvih oblika državne vlasti s realnim ovlastima i autoritetom, a sa sjedištem u Sarajevu.

Drugi dio konstrukta, tvrdnja naime da je cilj rata bio uništenje bošnjačko-muslimanske populacije, koja je time postala i "najveća žrtva" rata, doista nije potrebno detaljno elaborirati. Plimni val terora srpskih snaga bitno se razlikovao od iz povijesti poznatih (bolje ili lošije organiziranih) pokušaja masovnoga istrebljenja – on je, zapravo, bio uspješno izvedena operacija masovnoga zastrašivanja s jednim jedinim i prilično jednostavnim ciljem. Izvorna je namjera, proizašla iz srpskoj javnosti često predočavanih rezultata raščlambi demografskih gibanja na teritoriju bivše Jugoslavije tijekom druge polovice 20. stoljeća, bila iz temelja promijeniti demografsku sliku Bosne i Hercegovine i uspostaviti nove prostorne i brojčane odnose različitih nacionalnih grupacija na njezinu teritoriju. U tome je sklopu valjalo tehnikom, za koju se ustalio naziv "etničko čišćenje", pokrenuti migracijska gibanja velikih razmjera. Te su više-manje prisilne migracije trebale smanjiti udjel Bošnjaka-muslimana i Hrvata u ukupnom pučanstvu na teritoriju BiH te stvoriti što je moguće veći teritorij pod punim nadzorom srpskih snaga i na tome teritoriju svesti na najmanju moguću mjeru broj pripadnika druge dvije nacionalne skupine. Gotovo nekontrolirano nasilje pojedinaca u tome je sklopu imalo svrhu unošenja psihoze straha kao motivacijskog čimbenika migracija, dok se država, onakva kakva je i koliko je uopće postojala u takvim prilikama, u to uplitala tek periferno (primjerice – organizacija "sabirnih logora" u kojima, međutim, nije provedena praksa masovnoga istrebljenja, ali su zatvorenici bili prepušteni na milost i nemilost čuvara koje nitko nije kontrolirao; "uređenje" prostora na kojemu su stajale katoličke crkve i džamije prije rušenja;

⁷ Softić, 2002, 86.

⁸ Softić, 2002, 87.

⁹ Za opis razvoja prilika i stanja u prvoj polovici 1992. godine, uz materijal danas još nedostupnih arhivskih vrela, svakom će budućem istraživaču biti dragocjeno ono što se može naći u Vulliamy, 1994. Tek kao primjer onoga što se posvuda, pa i na područjima pod nadzorom središnjih vlasti iz Sarajeva, događalo usp. prikaz prilika u Zenici prema uspomenu jednoga od aktera, u Ančić, 2001, 101-2.

¹⁰ Problem nefunkcioniranja države onako kako ju je sam definirao, Softić, 2002, 88, pokušava riješiti tvrdnjom da su "bosanskohercegovačke političke stranke sa srpskim i hrvatskim predznakom" pripremile i proglasile "paradržavne tvorevine na teritoriji BiH", prekrivajući tako prigodnom "koprenom zaborava" ono što je sam napisao tek nekoliko redaka prije.

usmjeravanje izbjegličkih gibanja, i sl.).

Postupak su "etničkoga čišćenja", međutim, vrlo brzo prihvatile i druge dvije strane, ali ga nisu uspjele (ili htjele) dovesti do onoga stadija do kojega ga je dovela srpska strana. Što se, pak, tiče statusa "najveće žrtve" rata riječ je zapravo o činjenici da je bošnjačko-muslimanska strana, što iz objektivnih što iz subjektivnih (loše ili pogrešne prosudbe političke elite) razloga u rat ušla i cijelo vrijeme ostala najlošije organizirana. Iz toga je proizašla nemoć u ratnim operacijama - sve do samoga kraja rata "Armija RBiH" nije u sukobu sa "Vojskom RS" ostvarila ni jednu uspješnu ofenzivnu operaciju, osim osvajanja sela Vozuća na obroncima planine Ozren na samome kraju rata;¹¹ u sukobima s "H(rvatskim) V(iječem) O(brane)" "Armija" je ostvarila nekoliko uspješnih ofenzivnih operacija, preuzevši potpuni nadzor nad Travnikom, Bugojnom, Fojnicom i Varešom, ali je pretrpjela i ozbiljne poraze nastojeći ostvariti iste ciljeve u Žepču, Vitezu, Busovači i Kiseljaku. Takva je, dakle, vojna situacija onda vodila do toga da je bošnjačko-muslimanska populacija doista bila ostavljena na milost i nemilost protivnika, pa su zasigurno i ljudski gubici tu bili najveći. Pitanje žrtava, međutim, daleko je složenije no što bi se činilo na prvi pogled, kako to pokazuju podaci institucije "Međunarodni forum 'Bosna Internacional'", citirani kod jednoga od sudionika okrugloga stola.¹² Prema tim podacima, prikupljenim doduše nepoznatom metodologijom i teško provjerljivih, **ljudski su gubici bili daleko najveći kod Bošnjaka-muslimana i dosegli su vrtoglavu stopu od 8,1% ukupne populacije** (kod Srba su iznosili znatno nižih 5,3%, a kod Hrvata još nižih 4%). No, **istodobno je tijekom rata raseljeno, što na druga područja unutar zemlje, što izvan nje, gotovo nevjerovatnih 65,4% Hrvata**, dok je stopa raseljavanja Bošnjaka-muslimana i Srba bila znatno niža (prvi 52,8%, drugi 52,3%), pri čemu svakako valja uzeti u obzir da je ovo raseljavanje u daleko najvećem broju slučajeva bilo rezultat raznih oblika nasilja i prisile. Iz ove grube i krajnje nehumane statistike jasno, međutim, proizlazi zaključak da pitanje žrtava nije jednostavno i da kategorija "najveće žrtve" zapravo i nema racionalne podloge. Sa svim se time insistiranje bošnjačko-muslimanske elite na takvome statusu ukazuje kao pokušaj manipulacije problemom golemo emocionalnog naboja, vrlo sličan licitiranjima s brojem žrtava koncentriškoga logora Jasenovac nakon Drugog svjetskog rata.¹³

Konačno, **tvrdnja o "uskraćenoj zaštiti" međunarodno priznatoj državi potpuni je nonsens**. Nedavno su, daka-ko zbog svojih vlastitih potreba, neki američki dužnosnici javno pojasnili kako rat još uvijek nije zabranjeno sredstvo rješavanja međunarodnih prijepora i sukoba, iz čega onda svakako proizlazi i **obveza svake države (ako to ona doista i jest) da skrbi sama za sebe, bilo vlastitim sredstvima, bilo u sklopu različitih, bilateralnih ili multilateral- nih obrambenih saveza**. Tek "kišobran" takvoga obrambenoga saveza osigurava određenu obvezu vanjskih čimbenika za pružanjem zaštite, na što BiH nije u doba izbijanja rata ni mogla računati jer, kako je rečeno, nije ni bila konstituirana kao država te nije ni mogla pristupiti nekom obrambenom savezu. S druge strane, očekivanja da UN "zaštiti" svoju članicu rezultat su dezinformacija koje je (namjerno ili iz neznanja) lansirala bošnjačko-muslimanska politička elita i mediji pod njezinim nadzorom, s ciljem da pogled javnosti preusmjeri s pitanja vlastite odgovornosti i tu odgovornost prebaci na "drugoga". No, i u ovoj, kao i kod dvije već analizirane tvrdnje, ipak postoji element oslonca na neke realne činjenice – riječ je, prije svega, o pozivu na zabranu prodaje oružja stranama upletenim u rat(ove) na teritoriju bivše Jugoslavije, što ju je izglasala Opća skupština UN. Iako politička pozadina te zabrane do danas nije posve razjašnjena, ostaje neprijeporna činjenica da se zabrana kršila na sve strane, a njezin je jedini stvarni učinak bila mogućnost za prodavače da enormno podignu cijene oružja pri svakoj transakciji s upletenim čimbenicima. Ono, pak, što bošnjačko-muslimanska politička elita nikad nije objasnila svojoj javnosti odnosi se na povezanost održavanja zabrane s jedne, i formalnih veza vlasti u Sarajevu s islamskim terorističkim mrežama s druge strane.

Niz, dakle, tvrdnji o "dvostrukoj agresiji, najvećoj žrtvi i uskraćenju zaštiti"; kao temeljnim značajkama rata u BiH, pokazao se kao konstrukt izgrađivan na pogrešno tumačenim i u krivome svjetlu prikazivanim realnim činjenicama. Dijelovi su toga konstrukta s vremena na vrijeme lansirani zbunjenoj i užasima rata gotovo izbezumljenoj javnosti na područjima pod nadzorom vlasti u Sarajevu od strane bošnjačko-muslimanske političke elite i medija pod njezinim nadzorom.¹⁴ Teško bi bilo čak i pretpostaviti da je ovako nastali mit, skup "činjenica koje svi znaju i koje su svima jasne", nastao kao rezultat unaprijed posta-

11 Jedina stvarno velika ofenzivna operacija, ona pokrenuta iz Bihaća nakon "Oluje" u Hrvatskoj, završila je totalnim fijaskom i bezglavim bježanjem snaga "Armije RBiH" nakon pregrupiranja i kontraudara "Vojske RS", o čemu je potresno svjedočenje dao u televizijskom intervjuu novinar britanske mreže Sky, Aeronaut van Linden. Kao novinar, on je, naime, bio u pratnji zapovjednika operacije, generala Atifa Dudakovića te je zajedno s njima i bježao pred srpskim snagama. Cjeloviti kontekst akcija u zapadnoj Bosni jezgrovito ali i vrlo slikovito ocrta u svojim memoarima Šarinić, 1999, 303-4.

12 Blažanović, 2002, 190. Nisam uspio utvrditi vrelo na koje se autor ovdje poziva, pa podatke uzimam samo kao grube pokazatelje stanja, a ne egzaktne činjenice.

13 Procjene broja žrtava Jasenovca kreću se od (provjerljivih) 60000 do (posve nevjerovatnih) preko milijun ubijenih. Licitiranje golemim brojkama (kao da 60000 ubijenih samo po sebi već nije užas) imalo je nakon 1945. godine različite funkcije, od toga da su se time pokrivala megalomanske procjene broja žrtava u sklopu zahtjeva za ratnim reparacijama, preko toga da se autoritetom određivanja "točnoga" broja reprezentiralo postojeće odnose političke moći i ujedno "opravdavalo" privilegirane pozicije jedne skupine (Srbi, kao "najveća žrtva"), do toga da se eskalacijom ionako nevjerovatnih brojeva stvaralo atmosferu revanšizma koja je, u krajnjoj liniji, opravdavala i teror u rat(ovima) prve polovice 90-ih. O svim tim aspektima krajnje osjetljivog "Jasenovačkoga problema" postoji već povelika literatura, čiji bi čak i elementarni orijentacijski prikaz zahtijevao poseban rad.

vljene ideje vodilje. Čini se da bi ga radije trebalo promatrati kao rezultat prigodnih strategija odvratanja pozornosti s pravih pitanja izravne odgovornosti političkoga vodstva za stanje u zemlji, s jednim jedinim ciljem – održanja postojećega rasporeda političke moći.¹⁵ **Nakon završetka rata, nezadovoljni mirovnim sporazumom koji im je omogućio sudjelovanje u vlasti po načelu “30% vlasti nad 100% teritorija BiH” (umjesto zacrtanih i stalno obećanih “100% vlasti nad 100% teritorija” - ili, kako se o tome u javnosti govorilo, “oslobađanja cijele zemlje”), pripadnici su te političke elite počeli javno manipulirati elementima već uobličena mita.** Na takvoj, naime, rekonstrukciji nedavne prošlosti utemeljen je sada zahtjev za promjenom stvorenoga stanja, pod izlikom odstranjenja iz političkoga života zemlje onih kojima je prigodno pripisana stigma sudjelovanja u “dvostrukoj agresiji” i stvaranju “najveće žrtve”.

Brojni su, dakle, Bošnjaci-muslimani sudionici okrugloga stola *Karakter rata u Bosni i Hercegovini 1992.-1995.* pokazali visok stupanj unisonosti u svojim istupima te su se složili u glavnim postavkama, prezentirajući praktično jedinstveni sklop “činjenica koje svi znaju i koje su svima jasne”, bar kada je riječ o stavovima kakvi vladaju javnim mnijenjem na područjima koje su tijekom rata kontrolirale vlasti iz Sarajeva (drugačije formulirano - primjerice: u bošnjačko-muslimanskoj javnosti - ne bi imalo isto značenje). Slika, pak, koju ocrtavaju prilozi autora Hrvata i Srba u *Zborniku* izgleda bitno drugačije, što svakako valja pripisati mjestu i okolnostima održavanja okrugloga stola – Sarajevo, u organizaciji institucije s (u najmanju ruku) proiranskim usmjerenjem. Mjesto i okolnosti, naime, uvjetovali su nedolazak onih među Hrvatima i Srbima za koje bi se moglo reći da ne bi pretjerano vodili računa o tomu što će reći “druge strane” o njihovim izlaganjima. Rečeno drugačijim riječima, hrvatski i srpski sudionici okrugloga stola iznosili su uglavnom i na prvi pogled izbalansiranije i uravnoteže-

nije tvrdnje,¹⁶ pri čemu je (ne samo) veći broj hrvatskih sudionika stvorio i dojam šire lepeze stavova – od fra L. Markešića, za kojega se može reći da je u svojim stavovima blizak prof. dr. V. Pusić, do prof. dr. B. Žepića, koji je zastupao stavove i ideje vrlo bliske današnjoj vladajućoj skupini unutar H(rvatske) D(emokratske) Z(ajednice) BiH. **Zanimljivo je svakako primijetiti da među sudionicima okrugloga stola nije bilo niti jednoga autora koji bi otvoreno zastupao tezu po kojoj je sukob između “Armije BiH” i “HVO-a” rezultat strategije bošnjačko-muslimanskog političkog i vojnog vodstva, tezu koja u hrvatskome javnom mnijenju ima danas veliki broj pristaša,¹⁷ pa se može reći da u nekim krugovima predstavlja “činjenicu koju svi znaju i koja je svima jasna”.** Uza sve rečeno, mora se svakako primijetiti da se u pristupu problemima rata u BiH zamjećuje jasna razlika između bošnjačko-muslimanskih na jednoj, i hrvatskih i srpskih autora na drugoj strani. Naime, dok prvi uglavnom svojim tekstovima stvaraju iluziju da se radi o posebnom ratu koji nije imao nikakve veze s onim što se događalo u neposrednom okruženju Bosne i Hercegovine, i hrvatski i srpski autori tretiraju taj rat uglavnom kao epizodu širega rata na području bivše Jugoslavije.¹⁸ Svakako bi na ovome mjestu valjalo upozoriti kako se “povijesni diskurs” bošnjačko-muslimanskih autora u ovome bitno razlikuje od praktičnoga djelovanja političke elite tijekom samoga rata, sve do sredine 1994. godine. U to su doba A. Izetbegović i ljudi iz njegova kruga vrlo uspješno uspijevali manipulirati hrvatsko-srpskim sukobom, držeći stalno na oku stanje u Hrvatskoj i prisposobljujući svoje postupke i zahtjeve stanju na tamošnjim bojišnicama.¹⁹ No, kako taj dio političke prakse nikad nije prodro u javni politički diskurs, to se ni u naknadnim rekonstrukcijama na toj strani o tomu nikad ne govori.

Srpski, međutim, autori idu nekoliko koraka dalje od promatranja sukoba u Sloveniji, Hrvatskoj i BiH, kao jedinstvenoga rata, smatrajući da je, unatoč mirovnom spora-

14 S istim je tezama A. Izetbegović nastupao i u međunarodnim pregovorima, tretirajući europske državnike na isti način kao i publiku “kod kuće”. Uspoređi samo kao primjer kako njegov istup na pregovorima u Genevi 29. studenoga 1993. u svojim sjećanjima rekonstruira Šarinić, 1999, 53-4: “BiH neće da popusti ako nam Srbi ne vrate okupirani teritorij i ako ne dobijemo adekvatan izlaz na more kod Neuma. Ne parče zemlje već izlaz na more. Ako ne bude tako, treba da se poštre sankcije prema Srbiji, da se uvedu prema Hrvatskoj i da se digne embargo na uvoz oružja za BiH. **Mi se nalazimo u makazama dva napadača, a i vi ste (op.a. Europska unija) saučesnici**”. Uz ovakve istupe i nije nikakvo čudo što su europski pregovarači tretirali bošnjačko-muslimansku stranu onako kako su je tretirali, sve dok se u problem i pregovore za njegovo rješenje nisu uplele USA sa svojim stratejskim zamislima u svezi s odnosima spram islamskoga svijeta, u okviru kojih je BiH imala vrlo određeno značenje.

15 Za te mehanizme usp. Ančić, 2001, 229-253.

16 Obzirom da se izlaganja na ovakvim skupovima pripremaju za publiku, valja voditi računa da se autori uvijek u stanovitaj mjeri ponašaju sukladno očekivanjima *predviđene* publike te tekst pripremaju kao neku vrst “socijalnoga konstrukta” (istraživanja poput Tonkin, 1995, ili Lord, 2000, potvrđuju tu tezu čak i za “povjesničare” u društvima u kojima prevladava usmena komunikacija, a osobno iskustvo brojnih konferencija i skupova to jasno potvrđuje i za moderne “znanstvenike”). Zbog toga važnog elementa valja svakako pretpostaviti da bi većina bošnjačko-muslimanskih (ali na isti način i hrvatskih i srpskih) autora svoja izlaganja koncipirali na drugačiji način i s drugačijim naglascima da se skup održavao primjerice u Zagrebu, Širokom Brijegu, Beogradu ili Banja Luci.

17 Ovakvu je ideju do danas najpodrobnije elaborirao Shrader, 2001, a njezin se veliki odjek u hrvatskoj javnosti mogao razaznati iz vrlo brojnih reakcija i odobravanja u vrijeme kada je hrvatski prijevod djela objavljen u Zagrebu. Sličan se stav može implicitno razaznati u Žepić, 2002, a njegovu bi implicitnost najvjerojatnije trebalo dovesti u svezu s onim što je rečeno u prethodnoj bilješci,

18 Izuzetak u tome smislu među hrvatskim autorima predstavlja Kožul, 2002, koji očigledno ne smatra da je rat u BiH dio procesa raspada Jugoslavije, već njegove uzroke pripisuje duboko usađenim strukturama, nekoj vrsti “povijesnih procesa duga trajanja”. U tome je zapravo vrlo blizak onoj skupini zapadnih autora koji uzroke rata, ali na širem prostoru bivše Jugoslavije, vide u atavizmima i duboko usađenim “etničkim animozitetima” i iz njih izrasloj “mržnji”.

19 U tome su smislu vrlo instruktivni brojni detalji koje u svojim memoarima donosi Šarinić, 1999.

zumu potpisanom u Daytonu 1995. godine, dio toga rata i ono što se na Kosovu i u svezi s njime događalo 1998. i 1999. godine. Dvojica srpskih autora (iz RS)²⁰ u *Zborniku* pokazuju vrlo visok stupanj unisonosti i u onome što bi se moglo smatrati izborom činjenica “koje svi znaju i koje su svima jasne”, dakako onih za koje se može reći da vladaju srpskim javnim mišljenjem. Ukratko orisana, njihova bi zajednička slika izgledala ovako: **rat su pokrenuli nacionalisti koji su došli na vlast u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini početkom 90-ih godina, i to tako što je njihov zahtjev za izdvajanjem (secesijom) iz Jugoslavije, podržan od međunarodnih čimbenika, izazvao “prirodnu” obrambenu reakciju Srba koji su stalno pred očima imali vlastito stradanje na tome prostoru tijekom Drugog svjetskog rata**; brojni čini novih nacionalističkih vlasti išli su za isključivanjem Srba iz javnoga i političkog života i samo potvrdili strah da će se “povijest ponoviti”; to su bili razlozi koji su Srbe prisilili stvoriti svoje (para-)državne okvire, dok se JNA intervencijama nacionalista (pozivi Slovencima i Hrvatima, a kasnije i ostalima, da je napuste) pretvorila u srpsku vojsku; tako je nastala vojska onda vodila pravi obrambeni rat protiv paravojnih nacionalističkih organizacija.²¹

Valja odmah naglasiti da je ovakva projekcija zbivanja još krajem 80-ih i početkom 90-ih godina prošloga stoljeća duboko ukorijenjena u javni diskurs “novoga” srpskog nacionalizma, kakav se razvio tijekom 80-ih godina, a koji je kulminirao usponom S. Miloševića na vrh srpske političke piramide.²² Koliko su, međutim, sve naprijed navedene tvrdnje realan opis gibanja s početka 90-ih godina može se jednostavno utvrditi usporede li se s onim što primjerice nudi nedavno objavljeni transkript videozapisa s osnivačke skupštine ogranka S(rpske) D(emokratske) S(tranke) za Dubrovnik.²³ Odnos realnih činjenica i političkoga diskursa srpskog političkog vodstva reprezentiranog u ovoj prigodi zacijelo najbolje zrcali konfrontacija riječi vođa SDS-a iz BiH, dr. R. Karadžića i B. Vučurovića, sa statističkim podacima na kojima su te riječi utemeljene. Naime, svoj je pozdravni govor na tome skupu, održanome 10. ožujka 1991. u selu Ivanica (na teritoriju BiH u dubrovačkome za-

leđu), dr. Karadžić počeo ovako: “Mora da su došla posljednja vremena kada u gosparskom Dubrovniku, u kome je u davna vremena bilo demokratije i u kom se knez birao, a ne nasleđivao, nije bilo toliko tople i sigurne atmosfere da Srbi, **desetak hiljada ljudi**, osnuju svoju političku organizaciju usred grada Dubrovnika i uz prisustvo Dubrovčana svih vjera i nacionalnosti”. Uz govornikov podatak o “desetak hiljada ljudi” priređivač teksta citira rezultate popis provedenog te iste godine prema kojima je na teritoriju dubrovačke općine tada živjelo **4765 Srba**.²⁴ Da ovdje nije riječ o grešci nego o pravoj “činjenici koju svi znaju i koja je svima jasna” potvrdio je B. Vučurović ustvrdivši: “Ne tražimo mi ni to da Dubrovnik bude srpski grad, ali ne dozvoljavamo da u njemu živi **preko devet ‘iljada** obespravljenih Srba”.²⁵ Ovakav su potpuni prijezir spram činjenica te spremno, s autoritetom i u istom dahu s nizom “općih mjesta”, izgovorena laž bili, zapravo, tek dio krupnije manipulacije koja je u trenutku generiranja pokrivala ambicije tadašnjega srpskog političkog vrha za preuređenjem ustavnoga ustroja SFR Jugoslavije i uspostavom novoga rasporeda političke moći, uz izbjegavanje stvarne demokratizacije. Kada su takve ambicije naišle na snažan otpor postojećega političkoga establishmenta u Sloveniji, a potom i Hrvatskoj, otpor koji je silom prilika u jednom trenutku prešao u proces stvarne demokratizacije (i zbog toga dobio podršku vanjskih čimbenika), srpsko se političko vodstvo brzo prilagodilo. U javnome su diskursu svi protivnici njihovih ideja označeni kao “**protivnici Jugoslavije**”, a u masovnu je uporabu uveden pojam “**secesionizma zapadnih republika**”, kojim se zapravo pokrivalo ideju “**nutarnje secesije**”, zamisli da se iz državnih okvira uklone Slovenija i dio Hrvatske te tako stvori zemlja u kojoj će Srbi predstavljati natpolovičnu većinu. S. Milošević i njegov krug uspjeli su uvjeriti golemu većinu Srba da je “država svih Srba” važnija od “demokracije”. Ta će tvrdnja ostati trajno obilježje političkog diskursa inauguriranog od strane novog srpskog političkog vodstva, od S. Miloševića, preko dr. R. Karadžića, do “milionera” M. Martića, ali i većine časnika koji su ostali u JNA, odnosno njezinim filijalama, “Vojsci Republike Srpske Krajine” i “Vojsci Republike Srpske”.

20 Blažanović, 2002; Carević, 2002.

21 Valja, međutim, svakako ukazati i na stanovite razlike u pristupima dvojice autora. Naime, Carević ipak dio odgovornosti za rat i stradanja stavlja na teret i srpskom vodstvu u BiH, u doduše pomalo neobičnoj (i teško razumljivoj) formulaciji: “Srpski nacionalisti napravili su stratešku grešku, zbog čega su poraženi u ovom ratu, što su umjesto oslobodilačkog vodili etničko-vjerski rat i zagadili cijelu svoju historiju i donijeli stradanje svom i drugim narodima” (Carević, 2002, 206). Ključ za razumijevanje ovakve tvrdnje vjerojatno bi trebalo tražiti par redaka dalje, na mjestu na kojem autor veli: “Očuvanje Jugoslavije bilo je u interesu svih njenih naroda, posebno Srba, Hrvata i Bošnjaka, koji su u Jugoslaviji bili najrasprostranjeniji i činili njeno ‘vezivno tkivo’. Stvarni interesi naroda izgubili su bitku sa vlastitim nacionalizmom i međunarodnim banditizmom”. Takve formulacije vjerojatno znače da su dr. R. Karadžić i njegovo društvo pogriješili zato što se nisu borili “za Jugoslaviju”, što je logički održivo točno toliko koliko su održivi upozoravanje na “međunarodni banditizam” uz istodobno pozivanje na C. Wincea, J. Bakera, H. Kissingera, lorda Carringtona i V. Christophera, kao ključne svjedoke u prilog autorovih tvrdnji samo stranicu dalje.

22 Još uvijek vrlo reprezentativan uzorak stavova “novoga” srpskog nacionalizma pruža Đilas, 1991. Iako se pozivao na ukupne nacionalističke tradicije, manipulirao starim temama i tezama, pa je čak kroz pojedine intelektualce uklopljene u tadašnja strujanja uspio ostvariti i stvarni kontinuitet s nacionalizmom kakav je obilježio razdoblje od 1945. do 1966. godine, novi je val nacionalizma ipak bio zaseban društveni konstrukt, bitno različit od onoga koji je obilježio vrijeme poratne Jugoslavije (otuda i potreba da se pojam novi stavi pod navodne znake).

23 Raguž, 2003.

24 Raguž, 2003, 67.

25 Raguž, 2003, 70.

Ova kratka raščlamba pokazuje da se javni diskurs političkoga vrha, prenesen moćnim medijima masovne komunikacije do posljednje društvene pore, reproducirao u dubini društva, pri čemu se na njemu, zapravo na "činjenicama koje svi znaju i koje su svima jasne", gradila cjelovita mitska slika neposredne prošlosti. Uvjete u kojima je to bilo moguće i mehanizme kojima se politička elita koristila u takvu poslu podrobno je pretresao M. Thompson, našavši jako uporište u razlaganjima beogradskoga antropologa I. Čolovića.²⁶ **Manipulacija strahom za egzistenciju zajednice**,²⁷ duga tradicija autoritarizma, konformizam kao nevoljkost pojedinca da u socijalnoj konstrukciji svoga diskursa ulazi u sukob s okolinom, sve su to elementi koji su doveli do toga da javnost poruke masovnih medija, a prije svega televizije (koja u tim okolnostima mora biti pod čvrstim nadzorom političke elite) tretiraju kao "oglasne table i semafor" (formulacija I. Čolovića), naputke za društveno prihvatljivo ponašanje i reakcije.

Iz ove perspektive šarolikost stavova i istupa hrvatskih sudionika na okrugom stolu *Karakter rata* dobiva posve novo značenje. Ona upozorava da **hrvatsko društvo doista izlazi iz faze u kojoj postoji jedinstvena i općeprihvaćena mitska slika prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, utemeljena na nizu činjenica koje "svi znaju i koje su svima jasne"**; slika čiji su se elementi mogli nazrijeti još tijekom 90-ih godina. Bez želje da u ovako kratkome tekstu ulazim u podrobnu raspravu o tomu kako je do ove korjenite promjene (a ona se takvom čini posebice ako se pogled usmjeri malo dublje u prošlost, u 80-te godine, kada je upravo u Zagrebu prof. dr. Stipe Šušar sastavljao "Bijelu knjigu" nepoćudnih autora, onih koji nisu prihvaćali tadašnji set "općepoznatih i svima jasnih" činjenica) došlo, valja svakako primijetiti da je ona ponajmanje rezultat volje političkoga vrha i njegove želje da se dragovoljno odrekne prerogativa neupitnoga autoriteta. Takva, međutim, situacija u retrospektivnom pogledu opravdava i sve one žrtve podnijete na putu izlaska iz Jugoslavije, ali i opravdanost zahtjeva za napuštanjem toga političkog okvira, u kojem zapravo nije bilo

moguće ostvariti realnu demokratizaciju i promjenu ukupne društvene klime. To, pak, što se u javnom diskursu još uvijek pojavljuju izričaji o onome "što svi znaju i što je svima jasno", poput onoga prof. dr. V. Pusić citiranog na početku ovoga teksta, samo je bezazleni recidiv zastarjele *retorike* kakve se političari željni uspjeha u budućnosti moraju osloboditi. S druge strane, to svakako ne znači da u budućnosti na hrvatskoj političkoj sceni i u javnom diskursu neće biti rekonstrukcija bliske prošlosti s ciljem opravdanja postojećih odnosa ili kao objašnjenja zahtjeva za njihovom promjenom. Vremena, međutim, u kojima su takve rekonstrukcije mogle postati "jedinom istinom" i time pravim mitom čini se da su, na svu sreću, iza nas.

* * *

Raščlanivši ovako neke od postavki koje pretendiraju da su "činjenice koje svi znaju i koje su svima jasne" u svezi s ratom u Bosni i Hercegovini, pokušao sam pokazati u kojoj je mjeri javni diskurs o tome ratu zasićen neutemeljenim tvrdnjama i olako donesenim sudovima. Rasprava je, zapravo, pokazala da je do realne slike rata u kojem se raspala SFR Jugoslavija, a u okviru toga nastala i država Bosna i Hercegovina, vrlo teško doći zbog prave šume političkih mitova s vrijednošću dnevne uporabe. Stoga se bez imalo zazora može zaključiti da se stvarna i realistična slika zbivanja počinje naslućivati tek u najnovije vrijeme, zahvaljujući pionirskim pokušajima rekonstrukcije zbivanja na temelju dokumenata,²⁸ pri čemu veliki dio onih najrelevantnijih još zadugo neće biti dostupan povjesničarskome oku.

SVETIŠKI I ZAGREBU.

BIBLIOGRAFIJA ->

²⁶ Thompson, 2000, 309-326. Za Thompsonovo se djelo mora, međutim, posebice naglasiti jedan važan nedostatak, zamjetljiv kod stanovitoga broja zapadnih autora koji su pisali o SFR Jugoslaviji dok je postojala, ali i kod onih koji su se bavili njezinim raspadom tijekom 90-ih. Naime, nastojeći biti što objektivniji, ti su autori tretirali SFR Jugoslaviju kao *jedinstveno društveno područje*, ne zamjećujući sitne razlike, koje kumulativnim učincima ipak jasno konstituiraju "nacionalna društva" kao zasebna *društvena područja* što se grubo poklapaju sa sada već učvršćenim političkim granicama iscrtanim na tome području tijekom procesa raspada. Dakako, u uočavanju i ocrtavanju tih razlika, pogotovu ako se autor oslanja na iskaze "domaćih ljudi", valja biti vrlo oprezan, jer se pri takvu poslu vrlo lako "otkliže" u područje stereotipa kao niza slika "onoga drugog". Oni, pak, poput Hayden, 2003, 15 i d., koji otkriju stereotipe i način kako se u društvenoj komunikaciji njima manipulira, često više nisu (ponekad, kao u ovome slučaju, zbog jednostrana izvora informacija) u stanju razabrati i stvarne razlike na kojima su stereotipi izgrađeni.

²⁷ Za širenje te vrsti straha postoji pogodno tlo u svim zemljama Srednje-istočne i Jugo-istočne Europe, kako je to zorno pokazao Bibó, 1995.

²⁸ Primjer za takav postupak jest Marijan, 2003.

Ančić, 2001 – M. ANČIĆ, *Tko je pogriješio u Bosni*, Mostar 2001²;

Bibó, 1995 – I. BIBÓ, “Bijeda istočnoevropskih malih država” (izv. Válogattot tanulmányok, 1945-1949), u: I. BIBÓ - T. HUSZÁR - J. SZÜCS, *Regije evropske povijesti*, Zagreb 1995;

Blažanović, 2002 – J. BLAŽANOVIĆ, “O indikatorima karaktera sukoba na prostoru bivše SFRJ”, u: *Karakter rata u Bosni i Hercegovini 1992.-1995. Zbornik radova, okrugli sto, Sarajevo 20.11.2001.*, Sarajevo 2002;

Carević, 2002 – M. CAREVIĆ, “Teškoće definisanja karaktera rata u Bosni i Hercegovini 1991-1992. godine”, u: *Karakter rata u Bosni i Hercegovini 1992.-1995. Zbornik radova, okrugli sto, Sarajevo 20.11.2001.*, Sarajevo 2002;

Đilas, 1991 – A. ĐILAS (ur.), *Srpsko pitanje*, Beograd 1991;

Girardet, 2000 – R. ŽIRARDE (R. GIRARDET), *Politički mitovi i mitologije* (izv. *Mythes et mythologies politiques*, 1986), Beograd 2000;

Hayden, 2003 – R.M. HEJDEN (R.M. HAYDEN), *Skice za podjeljenu kuću. Ustavna logika jugoslovenskih sukoba* (izv. *Blueprints for a House Divided. The Constitutional Logic of the Yugoslav Conflicts*, 1999), Beograd 2003;

Kožul, 2002 – F. KOŽUL, “Povijesni novom rata 1992-1995. godine”, u: *Karakter rata u Bosni i Hercegovini 1992.-1995. Zbornik radova, okrugli sto, Sarajevo 20.11.2001.*, Sarajevo 2002;

Lord, 2000 – A.B. LORD, *The Singer of Tales*, Cambridge (Mass.) 2000²;

Lučić, 2003 – I. LUČIĆ, “Karađorđevo: politički mit ili dogovor?”, *Časopis za suvremenu povijest* 35/1/2003;

Marijan, 2003 – D. MARIJAN, “Rat u BiH ili nepodnošljiva lakoća ‘povjesničarenja’”, *Motrišta* 26/2003;

Markešić, 2002 – L. MARKEŠIĆ, “Moje viđenje karaktera rata u BiH 1992-1995.”, u: *Karakter rata u Bosni i Her-*

cegovini 1992.-1995. Zbornik radova, okrugli sto, Sarajevo 20.11.2001., Sarajevo 2002;

Muslimović, 2002 – F. MUSLIMOVIĆ, “Politički i vojni aspekti karaktera rata u BiH 1992-1995. godine”, u: *Karakter rata u Bosni i Hercegovini 1992.-1995. Zbornik radova, okrugli sto, Sarajevo 20.11.2001.*, Sarajevo 2002;

Popržanović, 2002 – Z. POPRŽANOVIĆ, “Totalicid rata”, u: *Karakter rata u Bosni i Hercegovini 1992.-1995. Zbornik radova, okrugli sto, Sarajevo 20.11.2001.*, Sarajevo 2002;

Raguž, 2003 – J. RAGUŽ, “Osnivački skup SDS-a za Dubrovnik – Otvorena najava agresije na dubrovačko područje”, *Časopis za suvremenu povijest* 35/1/2003;

Shrader, 2003 – *The Muslim-Croat Civil War in Central Bosnia*, College Station (Tex.) 2003;

Softić, 2002 – S. SOFTIĆ, “Pravna priroda rata u Bosni i Hercegovini”, u: *Karakter rata u Bosni i Hercegovini 1992.-1995. Zbornik radova, okrugli sto, Sarajevo 20.11.2001.*, Sarajevo 2002;

Thompson, 2000 – M. THOMPSON (M. THOMPSON), *Proizvodnja rata. Mediji u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini* (izv. *Forging War: The Media in Serbia, Croatia, Bosnia and Hercegovina*), Beograd 2000;

Tonkin, 1995 – E. TONKIN, *Narrating our past. The social construction of oral history*, Cambridge 1995;

Trnka, 2002 – K. TRNKA, “Naznake karaktera rata u tužbi BiH Međunarodnom sudu pravde protiv SRJ”, u: *Karakter rata u Bosni i Hercegovini 1992.-1995. Zbornik radova, okrugli sto, Sarajevo 20.11.2001.*, Sarajevo 2002;

Vulliamy, 1994 – E. VULLIAMY, *Seasons in Hell. Understanding Bosnia's Wars*, New York 1994;

Žepić, 2002 – B. ŽEPIĆ, “Karakter rata u Bosni i Hercegovini u svjetlu zahtjeva za podjelom države”, u: *Karakter rata u Bosni i Hercegovini 1992.-1995. Zbornik radova, okrugli sto, Sarajevo 20.11.2001.*, Sarajevo 2002;